

Հայկ Շահբազյան

ՄՈՍԿՎԱՅԻ 1921թ. ՄԱՐՏԻ 16-Ի ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՐՑԸ

Բանալի բառեր- Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրեր, Թուրքիա, Կրաստան, Նախիջևանի երկրամաս, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր, խորհրդայնացում, Հայկական հարց, Խորհրդային Ռուսաստան:

1921թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում բացվեց ռուս-թուրքական կոնֆերանսը¹: Իսկական բանակցությունները, պայմանագրի հիմնական սկզբունքների որոշումը տեղի են ունեցել հենց այդ օրերին, բանակցությունների նախօրյակին թուրքական պատվիրակությանն ընդունել էր Վ. Լենինը: Թուրքիան այդ բանակցություններին մասնակցում էր իր համար խիստ նպաստավոր պայմաններում, երբ Անտանտի տերություններն արդեն բացահայտ պաշտպանում էին նրան և երբ Հայաստանում արդեն ծագել էր փետրվարյան խռովությունը, որի կազմակերպիչները պատրաստականություն էին հայտնել վերսկսել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հիման վրա: «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» այդ քաղաքականությունը վարում էր ռուս-թուրքական բանակցությունների ամբողջ ընթացքում հայտարարելով, որ Մոսկվայի խորհրդաժողովը իրավասու չէ քննության առնելու Հայաստանի խնդիրը: Իսկ քենալական պատվիրակությունը դեմ էր Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության մասնակցությանը խորհրդաժողովին՝ հիմք ընդունելով «հայրենիքի փրկության կոմիտեի» հայտարարությունը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը տապալված է:

Անցնելով առաջ՝ նշենք, որ ռուս-թուրքական պայմանագիրը կնքելուց հետո էլ մարտի 25-ին Ս. Վրացյանը հետևյալ հեռագիրն է ուղարկում Մուստաֆա Քեմալին. «Իմ կառավարությունը Տաճկաստանի և Հայաստանի միջև ազգային նորմալ և բարեկամական հարաբերություններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձևակերպված են անցյալ տարվա դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում կնքված հայ-տաճկական դաշնագրի մեջ»²: Սա նշանակում է, որ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» ճանաչում էր, որ Թուրքիայի տիրապետության տակ էին մնալու նրա փաստական տիրապետության տակ գտնվող Ալեքսանդրապոլը և այն հողերը, որոնք, ըստ պայմանագրի, պետք է վերադարձվեին Հայաստանին:

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010թ, էջ 145:

² Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, 1999թ. էջ 440:

Մոսկվա մեկնած թուրքական պատվիրակությունը հանձնարարություն էր ստացել բանակցությունների մեջ մտնել Խորհրդային Ռուսաստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, հյուսիսային Կովկասի, Ղաղստանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ քաղաքական, ռազմական, պաշտպանական և հարձակողական պայմանագրեր կնքելու համար: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը տեղյակ չէր, որ թուրքական պատվիրակությունը լայն լիազորություններով է օժտված, որոնք, ըստ էության, ուղղված էին Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Հայաստանի հետ նոր պայմանագրի կնքումը բացառվում էր, քանի որ քեմալականները Ալեքսանդրապոլում դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը համարում էին վերջնական:

Չիչերիևի և Կարախանի հետ ունեցած հանդիպումներից հետո փետրվարի 22-ի գիշերը պատվիրակությունը հանդիպել է Ստալինի հետ: Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ Ստալինի հետ զրույցը տևել է մինչև վաղ առավոտ: «Ստալինը,– գրում է Սալահին,– խոսք է տվել, որ Ռուսաստանը կշարունակի օգնել Թուրքիային բացահայտ կամ գաղտնի ձևով...և հավաստիացրել է, որ Ռուսաստանը չի բարձրացնի հայկական հարցը»¹:

Դրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը կրկին հանդիպում է ունեցել Չիչերիևի հետ: Վերջինս իբր ակնարկել է, որ Հայաստանի վերաբերյալ թեման պետք է փակվի, և որ բոլոր ընդհարումները պետք է մոռացվեն:

1921թ. հունվարի 2-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենկոմի բոլոր անդամներին հասցեագրված նամակում, անդրադառնալով Խորհրդային Հայաստանի թե տնտեսական և թե քաղաքական ծանր իրավիճակին (Թուրքիայի և Վրաստանի կողմից իրականացվող շրջափակումը, երկաթուղային հաղորդակցության դադարեցումը և այլն), Օրջոնիկիձեն և Կիրովը առաջ են քաշում տեսակետ, որ առանց Վրաստանի խորհրդայնացման հնարավոր չէ ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը և խորհրդային կարգերի ամրապնդումը ու նաև ավելացնում, թե ստեղծված պայմաններում թուրքերը հեշտությամբ կարող են իրենց հենակետը ստեղծել Մակու-Նախիջևանյան շրջանում, որտեղ մտադիր են հատուկ խանություն ստեղծել, որի ձեռքին կլինի դեպի Թավրիզ երկաթուղագիծը, ինչը կարող է մեզ կտրել Պարսկաստանից և անդամահատել Հայաստանը²:

Նախիջևանի հարցին Օրջոնիկիձեն անդրադարձել է նաև հունվարի 25-ին ադրբեջանական կոմունիստների Բաքվի քաղաքային կոնֆերանսին տված զեկուցման մեջ: Նա Ադրբեջանի և Հայաստանի փոխհարաբերությունները որակել է որպես եղբայրական ու ներկաներին հիշեցրել է Նարիմանովի հայտնի դեկլարացիայի մասին,

¹ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, 1999թ., էջ 440:

² Տե՛ս Ջոհրաբյան է., նշված աշխատություն, էջ 283:

որով «Ձանգեգուրը և Նախիջևանը դառնում էին Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մաս»: Այնուհետև ավելացնում է, որ դժբախտաբար այդ հարցը դեռ լուծված չէ և կարևորելով Նախիջևանի աշխարհագրական դիրքը հայտարարում է, որ «Խորհրդային Ադրբեջանը այդ հարցում անպայման շահագրգռված կողմ է և ոչ մի դեպքում չի կարող Արևելքի այդ բանալին հանձնել»¹ : Ստալինը ևս վճռականորեն հայտարարել էր, որ Նախիջևանի մասին խոսք լինել չի կարող: Նախիջևանը կլինի Խորհրդային Հայաստանում: Կարսի հարցում ևս մոտեցումը այսպիսին էր, բայց թե որքան «վճռական» էր Ստալինը Կարսի և Նախիջևանի մասին իր խոստումներում, կտեսնենք Մոսկվայի կոնֆերանսի որոշման մեջ:

Անկարայի պատվիրակությունը հանձնարարություն էր ստացել Մուստաֆա Քեմալից ամեն կերպ խուսափել հայ-թուրքական տարածքային հարցերը Մոսկվայի խորհրդաժողովում քննարկելուց և ձգտել միայն ռազմաքաղաքական դաշինք կնքել Ռուսաստանի հետ: Մուստաֆա Քեմալը գտնում էր, որ հայ-թուրքական տարածքային հարցը վերջնականապես լուծվել է Ալեքսանդրապոլի պայմանագրում:

Ռուս-թուրքական խորհրդաժողովի նախօրյակին թուրքական պատվիրակությունը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը ներկայացրել էր մի պահանջագիր, ըստ որի անհրաժեշտ էր համարում Թուրքիային հատկացնել 100 հազար հրացան, յուրաքանչյուր հրացանին 10 հազար փամփուշտ, լրացուցիչ ևս 20 մլն փամփուշտ, 600 գնդացի՝ իր 100 հազար փամփուշտով, 24 ինքնաթիռ և զենքերի բազմաթիվ այլ տեսակներ:

Խորհրդաժողովում ՌՍՖՍՀ-ն ներկայացնում էին արտգործոժողովոմ Գ. Չիչերինը և կենտգործոժողովի անդամ Ջելլալեդին Կորքմասովը: Նախօրյակին Անգորայի գաղտնի խնդրանքով արտգործոժողովոմի տեղակալ, հայազգի Լև (Լևոն) Կարախանը հեռացվեց բանակցային գործընթացից և նրա փոխարեն ընդգրկվեց ժամանակին իթթիհաթի հետ համագործակցած, ծնունդով դադստանցի Ջ. Կորքմասովը²: Թուրքական պատվիրակությունը ներկայացնում էին նախարարներ Յուսուֆ Քեմալ բեյը, Ռիզա Նուրի բեյը և ՌՍՖՍՀ-ում Թուրքիայի լիազոր դեսպան Ալի Ֆուադ փաշան: Կոնֆերանսի բացման ժամանակ փոխադարձ ելույթներով հանդես եկան պատվիրակությունների ղեկավարները: Չիչերինը առաջարկեց բանակցությունների հիմքում դնել 1920 թ. օգոստոսի 24-ի նախաստորագրված ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը՝ միաժամանակ հաշվի առնելով անցած 7 ամիսների իրողություններն ու փոփոխությունները³: Որոշվեց հիմնել երեք հանձնաժողով՝ քաղաքական, իրավական և

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Ғеноцид армян (документы и комментарии), ред. Барсегов, Москва 2002, т. 2ч., 1, с.423.

³ Տե՛ս Հակոբյան Ա. Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010թ, էջ 145:

խմբագրական: Այսպիսով բացվեց խորհրդաժողովը, որը շոշափում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերը առանց նրա պատվիրակության մասնակցության:

Հայ պատմագրության մեջ կա տեսակետ, որ Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվել է ոչ թե մարտի 16-ին, այլ 18-ին, որը առաջին անգամ հայ պատմագրության մեջ պարզել է Ռ. Ղազանչյանը: Միջազգայնագետ Յուրի Բարսեղովը ևս հաստատում է, որ Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվել է մարտի 18-ին: Որ ռուս-թուրքական Մոսկվայի պայմանագիրը մինչև մարտի 18-ը ստորագրված չի եղել, երևում է նաև կոնֆերանսին չմասնակցած Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Ալ. Բեկզադյանի՝ նույն օրը Մ. Աթաբեկյանին հասցեագրած նամակից, որտեղ պայմանագրի ստորագրման մասին որևէ հիշեցում չկա: Պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող հատվածն այնքան աղաղակող էր ու դաժան, որ Ալ. Բեկզադյանը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ իր անհամաձայնությունը հայտնելով և մեղադրելով խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակությանը Կարսը, Արդահանը և Մուրմալուն ապօրինաբար թուրքիային հանձնելու մեջ, բայց և գիտակցելով, որ դա գործնական որևէ նշանակություն չի ունենա¹:

Պայմանագիրը բաղկացած է նախաբանից, 16 հոդվածներից և 1 հավելվածից՝ A, B, C մասերով²: Գիտական շրջանառության մեջ է պայմանագրի ռուսերեն տարբերակը:

1921թ. մարտի 16-ին կնքված «Բարեկամության և եղբայրության» թալանչիական հակահայկական պայմանագրով թուրքիային անցան ոչ միայն Կարսի մարզը, այլև Մուրմալուի գավառը: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա այդ հարցը նույնիսկ չարժարծվեց: Ի դեպ, թուրք պատմաբանները չեն էլ թաքցրել իրենց գոհունակությունը: Թուրքերի պահանջով, ինչպես նշվեց, ժողովն իր դռները փակեց հայկական պատվիրակության առջև: Խորհրդաժողովի որոշումների մասին հայկական պատվիրակությունը իմացավ հետին թվով:

Պայմանագրի գլխավոր հոդվածներից է առաջինը, որն իր մեջ ընդգրկում է 3 բաղադրիչ: Պայմանավորվող կողմերը համաձայնում են չճանաչել ոչ մի հաշտության պայմանագիր և միջազգային ակտ, որն ուղղված է կողմերից մեկի դեմ և չի ճանաչվել վերջինիս կողմից: Դժվար չէ նկատել, որ սա առաջին հերթին ուղղված էր Սևրի պայմանագրի դեմ: Այսպիսով, Մոսկվայի պայմանագրով խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը առաջիններից մեկը պաշտոնապես չճանաչված էր համարում Սևրի: Սևրի դաշնագիրը ընդունելի չէր Ռուսաստանի համար ոչ միայն և ոչ այնքան Հայկական հարցի, որքան նեղուցների և Սև ծովի կարգավիճակի ու ռեժիմի տեսակետից: Երկրորդ

¹ Տե՛ս Ղազարյան Հ., Մոսկվայի և Կարսի 1921թ. պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, Երևան 2010թ., էջ 519:

² Տե՛ս Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010թ, նշված աշխատություն, էջ 179:

պարբերության մեջ ամրագրվում էր, որ «Թուրքիա հասկացության տակ ճանաչվում էին Կ. Պոլսի օսմանյան խորհրդարանի կողմից մշակված և հռչակված 1920թ. հունվարի 28-ի թուրքական Ազգային ուխտի մեջ մտնող տարածքները»: Երրորդ հատվածը ընդհանուր կերպով նշում էր Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանը, որը նկարագրված էր հավելվածներում: Նախիջևանի երկրամասի քաղաքական ճակատագրի խնդիրը տրված է պայմանագրի 3-րդ հոդվածում:

Եթե Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով նախագծված հայ–թուրքական սահմանագիծը համեմատում ենք Մոսկվայի պայմանագրով ու համապատասխան հավելվածներով նկարագրված սահմանագծի հետ, ապա կարելի է ասել, որ դրանց միջև էական տարբերություն չկա: Եթե Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով սահմանագիծը սկսվում էր հարավից և անցնում հյուսիս-արևմուտք, իսկ Մոսկվայի պայմանագրով, հյուսիսից հարավ, որովհետև նախ տրված է թուրք– վրացական սահմանի նկարագրությունը, հետո՝ հայ –թուրքական:

Մոսկվայի պայմանագրի երկրորդ հոդվածը վերաբերում է Բաթումի խնդրին: Այն լուծվեց Կրաստանի օգտին՝ չնայած «Ազգային ուխտով» Բաթումը մտնում էր թուրքական պահանջների ցանկում¹: Թերևս կանգ առնենք երրորդ հոդվածի վրա, որն ամբողջությամբ վերաբերում էր Նախիջևանի մարզի կարգավիճակի և սահմանագծի հարցերի կարգավորմանը: «Նախիջևանի մարզը սույն պայմանագրի 1(Ը) հավելվածում նշված սահմաններում կկազմի ինքնավար տարածք Ադրբեջանի խնամակալության ներքո, պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չի զիջի մի երրորդ պետության»²: Չնայած Նախիջևանի մարզը 1920թ. աշնանից ռազմակալված էր Թուրքիայի կողմից, սակայն պայմանագրում չի ասված, թե իր ժամանակավոր պաշտպանության տակ գտնվող Նախիջևանի մարզը Թուրքիան հանձնում է Ադրբեջանի հովանավորությանը: Սակայն պարբերության վերջամասում ակներև է թուրքերի կողմից թելադրված հրամայական պահանջը, որ Ադրբեջանը այդ խնամակալությունը չի զիջի մի երրորդ պետության: Երրորդ պետություն ասելով, անշուշտ, նկատի էր առնվում Հայաստանը:

Մոսկվայի պայմանագրով Նախիջևանի հանձնումը Ադրբեջանին Հայաստանի համար շոշափելի կորուստ լինելուց բացի, վնասակար էր նաև ռազմավարական տեսակետից: Դրանով փաստորեն Հայաստանի թիկունքում՝ Արաքսի ձախ ափին, ստեղծվում էր թշնամական մի հենակետ, որը կապող օղակ էր դառնում Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև և պոտենցյալ սպառնալիք ստեղծում Ջանգեզուրի և Արցախի համար:

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010թ., նշված աշխատություն, էջ 190:

² Նույնը, էջ 190-191:

Հարկ է փաստել, որ թուրքերի թիրախը ոչ միայն Սուրմալուն էր, այլև Նախիջևանի մարզը՝ ի վնաս Հայաստանի: Պայմանագրի 3-րդ հոդվածում թուրքերը Նախիջևանի հովանավորությունը հանձնելով Ադրբեջանին՝ 1921թ. ապրիլին իրենց զորքերը դուրս բերեցին Նախիջևանի մարզից: Այսպիսով, Մոսկվայի պայմանագրի առաջին երեք հոդվածներով և հավելված 1 (A, B, Q-ով որոշվում էր թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը այդ թվում՝ հստակեցվում էր Բաթումի ու Նախիջևանի կարգավիճակները և սահմանագիծը համապատասխանաբար Վրաստանի ու Թուրքիայի և Հայաստանի ու Նախիջևանի մարզի միջև:

Կոնֆերանսը ավարտվեց, և կողմերից յուրաքանչյուրին թվում էր, թե ինքն է հաղթանակած դուրս եկել կոնֆերանսից: Ռուսներին թվում էր, թե Մոսկվայի պայմանագրով Թուրքիան ամուր կերպով կապվել է իրենց սայլին և ապահովել երկար տարիների բարեկամություն ու համագործակցություն հակաիմպերիալիստական պայքարում: Ցնծում էր նաև Անկարան: Կոնֆերանսից նա ստացել էր ավելին, քան սպասում էր:

Մոսկվայի կոնֆերանսը և կնքված պայմանագիրը խորհրդային դիվանագիտության մեջ ավելի ձախողված էր համարվում, քան Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Մոսկվայի պայմանագրի կնքահայրը Ստալինն էր: Վ. Լենինի հանձնարարությամբ ստանձնելով իրավարարի դեր և փաստորեն մեկուսացնելով Գ. Չիչերինին՝ Ի. Ստալինը թուրքական պատվիրակության հետ անդրկովկասյան հանդիպումներում լուծում էր բոլոր վիճահարույց հարցերը հիմնականում թուրքանպաստ դիրքերից և այնուհետև հանձնարարում Գ. Չիչերինին ստորագրել ձեռք բերված համաձայնությունները: Ստալինի ոչ հայանպաստ գործունեությունը այնքան ակնհայտ էր, այնքան անթաքույց, որ թուրք պատվիրակները հասկացել էին առաջին իսկ հանդիպումից և ամեն անգամ դիմում էին նրա օգնությանը՝ հենց որ Հայաստանին առնչվող հարցերում դժվարություն էր ծագում: Ի. Ստալինը թուրքերին ընդառաջեց շատ հարցերում, այդ թվում Նախիջևանի խնդրում՝ համաձայնելով, որ այն լուծվի Շահթախթինսկու հետ բանակցություններում՝ քաջ գիտակցելով, որ այդ դեպքում Հայաստանի մասին խոսք լինել չի կարող: Թեև Մոսկվայի կոնֆերանսից առաջ Նախիջևանի երկրամասը իրավական առումով դեռևս չէր դադարել Հայաստանի մաս լինելուց, բայց և այնպես կոնֆերանսում Նախիջևանի երկրամասի պատկանելիության հարցը լուծելիս Հայաստանի անունն անգամ չշոշափվեց:

Նախիջևանի երկրամասի պատկանելիության շուրջ թուրքական պատվիրակության հետ Շահթախթինսկու վարած բանակցությունների բովանդակությունը անորոշ է, թանձր խավարի մեջ: Այդ մասին արևել հիշատակություն չկա ոչ թուրք, ոչ ադրբեջանցի հեղինակների մոտ: Նույնիսկ հայտնի չէ, թե այդ

բանակցություններում քննարկվել է Նախիջևանը Ռուսաստանի հովանավորությանը հանձնելու Չիչերինի առաջարկը, թե՛ ոչ: Հայտնի չէ նաև, թե Նախիջևանը Ադրբեջանի հովանավորությանը հանձնելու վերաբերյալ առաջին թուրք-ադրբեջանական համաձայնությունը կայացել էր Բաքվում՝ Ադրբեջանի ղեկավարության հետ պատվիրակների հանդիպումների շրջանակում, թե Մոսկվայում՝ թուրքերի հետ Շահթախթինսկու բանակցություններում: Մի բան անտարակույս է. Նախիջևանի հովանավորությանը երրորդ պետության չփոխանցելու մասին Ադրբեջանի վրա դրված պարտավորությունը Շահթախթինսկու մտքի արգասիքն էր: Նման հետևության համար հիմք կարող են ծառայել թե՛ Ադրիեդկոմի դեկլարացիայի նկատմամբ նրա վերաբերմունքը, թե՛ Օրջոնիկիձեին հասցեագրած նամակը և թե՛ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ ուղարկած գեկուցագիրը:

Մոսկվայի պայմանագիրը քենալական Թուրքիայի մեծագույն դիվանագիտական հաղթանակն էր: Միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության պատմության էջերում հազիվ թե գտնվի նախադեպը, երբ պարտված ու ջախջախված երկրում նոր կազմավորված և իր գոյության համար օրհասական կռիվներ մղող մի կառավարություն իր կամքը թելադրի այն պետությանը, որից օգնություն և աջակցություն էր ակնկալում: Թվում էր, թե ձեռքերը պարզելուց հետո և օգնություն խնդրելուց զատ թուրքերը ուրիշ բան չպետք է անեին: Բայց ոչ, Մոսկվա ժամանած անատոլիական Թուրքիայի մի խումբ դիվանագետներ տեսնում են, թե ինչ պատրաստականությամբ են խորհրդային բոլշևիկյան ղեկավարները զիջում իրենց դիրքերը, բանակցություններում արհեստական ձգնաժամեր ու լարվածություն են առաջացնում: Շատ թե քիչ կարևորություն ներկայացնող բոլոր հարցերն ի վերջո լուծվում են թուրքերի օգտին: Նույնիսկ Բաթումում թուրքերն այնքան չէին ստացել, որքան այստեղ:

Մոսկվայի խորհրդաժողովը և կնքված պայմանագիրը խորհրդային դիվանագիտության ամենախայտառակ, ամենանվաստացուցիչ ու ձախողված դրվագներից է: Դա դավադիր գործարք էր Հայաստանի և Վրաստանի թիկունքում, ավելի խայտառակ, քան նույնիսկ Մյունխենյան գործարքն էր: Մոսկվայի կոնֆերանսում միայն մեկ զոհ կար: Դա Հայաստանն էր, որի փաստական բաժանումը Թուրքիան և Ռուսաստանը ավարտին հասցրեցին և պայմանագրային բնույթ հաղորդեցին:

Մոսկվայի պայմանագրին ուժ տալու, միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխանեցնելու նպատակով ձևակերպվեց 15-րդ հոդվածը, որը պարտավորեցնում էր Ռուսաստանին քայլեր ձեռնարկելու, որպեսզի Անդրկովկասյան հանրապետությունները իրավականորեն ձանաչեն Մոսկվայի պայմանագրի սահմաններն ու պայմանները: Դրա համար անհրաժեշտ էր նույնաբնույթ պայմանագիր կնքել

Թուրքիայի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև: Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո Քեմալը հայտարարեց, որ «Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքման հարցը մեծամասամբ ներկայացնում է սովորական ձևականություն, քանզի Մոսկվայի պայմանագրով Ռուսաստանը պարտավորվում էր իր բոլոր ուժերն ու ազդեցությունը գործադրել Անդրկովկասի հանրապետությունների վրա Թուրքիայի հետ պայմանագիր կնքելու համար»¹: Նախատեսվում էր, որ առանց հապաղելու թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանս կիրավիրվի և համապատասխան պայմանագիր կկնքվի նրանց միջև: Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից մի քանի օր անց՝ մարտի 24-ին, Գ. Չիչերինը նամակով դիմում է ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին հետևյալ բովանդակությամբ. «Օրերս թուրքական պատվիրակությունը Թիֆլիսով մեկնում է տուն: Այստեղ պետք է պայմանագրեր ստորագրվեն անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ: Այստեղ՝ Մոսկվայում, թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց մեր առաջարկը կովկասյան պատվիրակությունների հետ ընդհանուր կոնֆերանս գումարելու և այդ հանրապետությունների հետ պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ: Ակնհայտ է, որ թուրքերը ցանկանում են Թիֆլիսում՝ մեր անմիջական ազդեցությունից դուրս, հասնելու լրացուցիչ արդյունքների ինչ-որ բան կորզելու»²: Դրա համար նա առաջարկում էր Թիֆլիս ուղարկել կովկասյան գործերին քաջատեղյակ ներկայացուցիչ, որը կնվիրվի այդ աշխատանքներին: Նա այդպիսի թեկնածու համարում էր Բ. Լեգրանին կամ Լ. Ստարկին³:

ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն ապրիլի 3-ին թիվ 8 նիստում հավանություն տվեց և հաստատեց Գ. Չիչերինի առարկությունը: Այս որոշումից մեկ օր առաջ՝ ապրիլի 2-ին, արտգործոժողկոմ Ալ. Բեկզադյանը Գ. Չիչերինի գիտությամբ Մոսկվայից հեռագիր է ուղարկում Բաքու՝ Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Ս. Հուսեյնովին, Ս. Օրախելաշվիլուն, պատճենը՝ Դ. Շահվերդյանին: Հեռագրում նա այն միտքն է հայտնում, որ առաջիկայում Թուրքիայի հետ նախապատրաստվելիք խորհրդաժողովում անհրաժեշտ է, որ Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները նախապես պայմանավորվեն և մշակեն ընդհանուր ուղեգիծ⁴:

Սակայն գալով Անդրկովկաս (Բաքու և Թիֆլիս)՝ Քեմալ բեյը հայտարարեց, որ ինքը լիազորություն չունի Հայաստանի հետ պայմանագիր կնքելու և որ նրա հետ արդեն

¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1918-1923), կազմողներ՝ Զ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան, Եր. 1972թ., էջ 731:

² Տե՛ս Геноцид армян (документы и комментарии), ред. Москва 2002, т.2, ч. 1, с.470.

³ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010թ., նշված աշխատություն, էջ 219:

⁴Նույնը, էջ 220:

կնքվել է պայմանագիր: Նա նկատի ուներ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Պայմանագիր, որը չի ճանաչվել և չի վավերացվել անգամ՝ Թուրքիայի կողմից:

Անդրկովկասյան մյուս երկու հանրապետությունները, Մոսկվայի հանձնարարականով համերաշխություն ցուցաբերելով, հայտարարեցին, որ եթե նման պայմանագիր չի կնքվելու Հայաստանի հետ, ապա իրենք համաձայն չեն պայմանագիր կնքել Թուրքիայի հետ:

Թուրքերի մարտավարությունը այն էր, որ անդրկովկասյան հանրապետություններից առանձին բանակցությունների միջոցով ուզում էին ինչ-որ բան կորզել, եթե իհարկե ինչ-որ բան մնացել էր կորզելու: Չիչերինը ճիշտ էր կռահել, որ թուրքերի հետ բանակցությունների ժամանակ հնարավոր էր Ադրբեջանի կողմից «անցանկալի թեքում» դեպի Թուրքիա: Դրա համար էլ նա անհրաժեշտ էր գտնում, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերը նախապես արժանանան ՌՍՖՍՀ կառավարության հավանությանը¹:

Թուրք-անդրկովկասյան հարաբերություններում Գ. Չիչերինին ամենից ավելի անհանգստացնում էին թուրք-ադրբեջանական առանձնահատուկ հարաբերությունները: Ապրիլի 12-ին նա հեռագիր է ուղարկում Ադրբեջանի արտգործկոմիսար Մ. Հուսեյնովին՝ հրահանգելով, որ անթույլատրելի է Թուրքիայի միջամտությունը կովկասյան հանրապետությունների ներքին գործերին: Նախիջևանի խնդրում Գ. Չիչերինը խորհուրդ էր տալիս, որ Հայաստանը և Ադրբեջանը լինեն համախորհուրդ և Երևանի գավառի հարավում գոյացած եռանկյունի հողակտորի հարցը լուծեն Հայաստանի օգտին:

Айк Шахбазян, Московский договор 16 - го марта 1921 г. и Нахиджеванский вопрос - Московский и Карсский договоры фактически являлись очередным ударом Советской России по Армянскому вопросу. Получив право на покровительство над Нахиджеванской областью согласно Московскому русско-турецкому и Карсскому турецко-закавказскому договорам, руководство Азербайджана не удовлетворилось этим и сразу же приступило к делу решения задачи-подчинению себе всей области, сделав ее неотъемлемой частью Азербайджана. Фактически вот здесь грубо нарушились и попрались третья статья Московского договора и четвертая статья Карсского договора со своими приложениями. Азербайджан, если не имел права

¹ Տե՛ս Գեոցիդ արмян (документы и комментарии), ред. Москва 2002, т.2, ч. 1, с.470.

вернуть Нахиджеван истинному хозяину-Армении,то не имел права включать его в состав своей республики. Нелогично, что, заселенный армянами, являющийся неотъемлемой частью исторической Армении Нахиджеван вошел в состав Азербайджана, не являясь до этого его частью. Единственной положительной стороной договора было то, что благодаря принуждению советской власти турки в апреле 1921 года удалились из Александрополя. И только после этого стало ясно, какие погромы и разрушения были там.

Haik Shahbazyan, The Moscow treaty of March 16, 1921 and the Nakhichevan question - Moscow and Kars treaties were factually another strike of the Soviet Union to the Armenian issue. Moreover, the alliance with Turkey was equivalent of a Genocide patronage.

Getting opportunity of patronizing the Nakhichevan region through Russian-Turkish and Turkish-Transcaucasian treaties on Kars, the government of Azerbaijan did not rest, but immediately began subjecting the whole region and making it the integral part of Azerbaijan. Actually, right here were roughly violated the third article of Moscow Treaty and the fourth article of the Treaty of Kars, with their attachments. Azerbaijan did not have the right to hand Nakhichevan to the real owner, Armenia, but it did not have the right to make it part of the state. It is illogical that the integral part of Historic Armenia, Armenian-populated Nakhichevan was attached to Azerbaijan, never having before been a part of it. The only positive thing of the treaty was that under the pressure of Soviet authorities the Turks left Alexandropol in April, 1921. Then it became clear what kind of massacres and destructions had taken place there.

Հայկ Շահբազյան - ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի մագիստրոս: